

L'aprenentatge de l'hebreu vers la fi del segle II dC*

*Philip S. Alexander***

Plantejament del problema

Ningú no gosaria discutir que els antics mestres jueus sabien hebreu i que el sabien, a més, força bé. Tenien un domini absolut de la Bíblia en hebreu i prou capacitat per a citar-la a voluntat escaientment. N'escriviren monumentals comentaris en hebreu, els quals, per més que avui semblin estrafolaris des del punt de vista de la filologia moderna, demostren una profunda sensibilitat lingüística. Són ells els qui van transmetre una gran part de les tradicions de la jurisprudència religiosa en llengua hebrea, llengua en la qual, a més, pregaven. L'hebreu era tan fonamental per a llur identitat religiosa, i es trobaven tan a gust emprant-lo, que cal fer un esforç per recordar que no el tenien com a llengua materna, sinó que era una segona llengua adquirida amb molts d'afanys, una llengua sagrada, que no era utilitzada per a les coses de la vida de cada dia. Avui els qui, sense ser-ne parlants nadius, maldem per aprendre hebreu proveïts de diccionaris, concordances, gramàtiques i altres eines d'estudi, i amb la possibilitat d'accedir a textos escrits, estem en una posició que ens permet de reconèixer

*Tot allò que és inclòs entre angles ha estat afegit pel consell de redacció de *Tamid*.

** Philip S. Alexander, a qui agraïm l'amabilitat d'autoritzar-nos a publicar aquesta traducció del seu article, és professor de literatura jueva postbíblica de la Universitat de Manchester. Les seves nombroses publicacions inclouen treballs sobre la literatura targúmica i rabínica, els textos de Qumran i els escrits apocalíptics i místics.

millor el bon èxit que tenien aquella gent. Però com ho aconseguien? Com aprenien l'hebreu?

La resposta a aquesta pregunta és més complicada que no sembla a primera vista. Permeteu-me que defineixi els diversos punts de la qüestió de la manera més clara possible. Els antics rabins que visqueren a les darreries del segle II dC, en els temps de Yehudà ha-Nassí, havien d'esdevenir familiars amb dos grans corpus escrits en llengua hebrea: els escrits sagrats de la Bíblia i els reculls de *mišnayot*, que constituïen la Misnà i contenien les decisions de jurisprudència religiosa i les discussions dels savis. Com veurem tot seguit, és d'allò més improbable que en aquella època els mestres jueus fossin educats en hebreu, car tenien l'arameu com a llengua materna. Dir simplement que aprenien de memòria una gran quantitat de textos hebreus i així n'absorbien, d'una manera o d'una altra, la llengua, no ho explica tot. No hi ha dubte que aprendre de memòria hi feia el seu paper, com el feia en tots els processos educatius de l'antiguitat, però el fet d'aprendre de memòria només fa avançar els estudiants durant una part del camí. Aviat assoleixen un límit que no poden traspassar. Llevat que tinguin un talent excepcional per a les llengües, el coneixement que n'adquireixen resta en gran part passiu i necessiten altres mètodes que els duguin vers la comprensió i l'ús actiu de la segona llengua. No és gens difícil de verificar aquesta afirmació en la pràctica contemporània. Jo mateix l'he comprovada fins a un cert punt en escoles jueves molt tradicionals de la Gran Bretanya, en què els estudiants aprenen de memòria llargues tirades de text; i tot i que l'expressió és lingüísticament perfecta, sorprèn de veure que la comprensió que tenen del contingut és més aviat migrada. El mateix s'ha dit de les escoles musulmanes tradicionals, en què els mestres insisteixen a fer aprendre l'Alcorà de cor. En cert sentit, en aquestes circumstàncies la comprensió del contingut no té, en realitat, gaire importància. Els textos són sagrats i repetint-los com un mantra, es considera religiosament eficaç, tant si s'entenen com si no.

Si aprendre la llengua a còpia de repetir-ne textos no és la resposta apropiada, tampoc no l'és la suposició que els mestres jueus assolien aquell grau tan elevat de coneixement actiu de l'hebreu com a segona llengua perquè la feien servir en la vida quotidiana. Tothom sap que és possible d'adquirir un cert coneixement d'una llengua estrangera en el nivell col·loquial simplement vivint en el país on la gent la parla i estant obligat a comunicar-se per satisfer les necessitats vitals. Però en aquest cas es tracta d'un context específic d'aprenentatge d'una llengua. En aquest nivell el coneixement lingüístic s'obté en situacions molt concretes, i les condicions ambientals ofereixen tota mena d'insinuacions que ajuden a salvar el buit de la llengua. La definició indicativa de paraules clau sol ser també possible; el llenguatge corporal i els gestos hi poden ajudar molt.

Amb tot i això, cal tenir en compte que cap a la darrerria del segle II dC l'hebreu ja no era cap llengua vernacla enlloc; per tant, no hi havia cap conjunt de població 'nativa', de la qual els mestres jueus haguessin pogut aprendre'l com s'aprèn una llengua 'estrangera'. D'altra banda, tampoc no és gens probable que la fessin servir entre ells d'una manera diguem-ne artificial per a les necessitats de cada dia. I fins i tot si ho haguessin fet, la llengua de llurs obres literàries demostra que no es tracta de la llengua del carrer, perquè manca de la immediatesa d'un hebreu col·loquial. Calia dominar conceptes summament abstractes, que només eren expressats en forma de paraula escrita en textos o en textos orals, sense l'ajuda de cap context viu. Aquest nivell de competència lingüística, com tothom sap molt bé, és completament diferent de la competència en el nivell de llengua popular. Passar de l'un a l'altre, en qualsevol de les dues direccions, no és pas fàcil. Les persones poden viure la major part de la vida en un país estranger i adquirir directament un coneixement pràctic de la llengua perfectament adequat, però sense fer mai el pas d'esdevenir competents en els registres més elevats de la literatura. I a la inversa, hi ha estrangers que poden ser competents en el llenguatge literari elevat d'un país i topar, en canvi, amb dificultats a l'hora de parlar amb els nadius al carrer o de realitzar coses pràctiques tan simples com comprar aliments o encomanar un menjar.

El coneixement que els mestres jueus tenien de la llengua hebrea palesa una competència activa en els seus registres literaris més elevats. Aquesta competència no la podien haver adquirit per osmosi a través de la repetició de textos ni per l'ús de la parla col·loquial dels mercats. Requeria alguna forma d'estudi lingüístic sistemàtic i continu; i si tants l'aconseguien, ha de ser perquè seguien un camí ben assenyalat. Podem descobrir quin era aquest camí?

Quan s'extingí l'hebreu parlat?

Abans d'anar més endavant en aquest tema, caldria esbrinar breument quina era la situació lingüística a Palestina a les darreries del segle II dC. Tot i que en tenim un gran nombre de testimonis, la imatge que en resulta pel que fa a la llengua és encara borrosa i provoca intensos debats. El mapa lingüístic de la Palestina dels primers segles de l'era actual indica l'existència de tres llengües principals: l'arameu, el grec i l'hebreu. Però qui parlava què i en quin registre funcionaven aquestes llengües no és tan clar com podríem pensar.³

3. Trobareu estudis pertinents d'aquesta situació en J. A. FITZMYER, «The languages of Palestine in the first century A. D.», *Catholic Biblical Quarterly* (Washington), 32 (1970),

Permeteu-me que us faci un esbós del que jo penso d'aquella situació. Segons el meu parer, els fets demostren que vers l'any 200 dC l'hebreu havia desaparegut, efectivament, com a llengua parlada. Havent estat sotmès a diverses pressions, podem concloure que el seu ús havia anat fent minves des de feia molt de temps, potser fins i tot d'ençà del retorn de l'exili de Babilònia.⁴ Hi havia, nogensmenys, un cert nombre de factors que en retardaven la mort. L'hebreu continuava sent un important llenguatge religiós i molta gent el considerava lligat a l'etnicitat i la identitat nacional. De tant en tant intentaven reforçar-lo o revifar-lo. Ja Nehemies intentà fer-ho (Ne 13,23-25), pensen alguns. Probablement, els asmoneus també fomentaren l'hebreu com a part de llur política d'intensificació de les normes religioses jueves i de creació d'un estat que fos animat per un esperit distintament jueu. De resultes d'aquesta actitud es va crear un extens corpus de literatura hebrea en els darrers dos segles abans de Crist, del qual els manuscrits de la mar Morta constitueixen, a Palestina, la resta més voluminosa. Pocs erudits considerarien que aquests textos foren simplement escrits en l'hebreu parlat d'aquell temps. Són creacions literàries, i la llengua palesa esforços conscients d'arcaïtzació. Duen el senyal d'una renaixença lingüística i coincideixen amb l'intent de substituir el *ketav ašuri*, l'escriptura quadrada, que era associada amb l'arameu, per l'escriptura paleohebraica.⁵ Hi

p. 501-531; C. RABIN, «Hebrew and Aramaic in the first century», en S. SAFRAI i M. STERN (ed.), *The Jewish people in the first century*, Assen-Amsterdam, Van Gorcum, 1976, vol. 2, p. 1007-1039 <trad. catalana: «Hebreu i arameu a Palestina al començament de l'era cristiana», *Tamid*, 5 (2004-2005), p. 7-44>; S. LIEBERMAN, *Greek in Jewish Palestine: Studies in the life and manners of Jewish Palestine in the II-IV centuries C. E.*, 2a ed., Nova York, Philip Fedheim, 1965.

4. Per a una excellent visió de conjunt de la història de l'hebreu a l'època del segon temple i dels primers temps rabínics, veg. A. SÁENZ-BADILLOS, *Historia de la lengua hebrea*, Sabadell, AUSA, 1988, p. 121-199.

5. La caracterització de l'hebreu de Qumran (o hebreu qumrànic) continua sent problemàtica. Qimron sosté que l'hebreu qumrànic no és simplement una barreja d'hebreu bíblic, hebreu misnaic i arameu, «sinó que utilitza també un dialecte parlat característic» (E. QIMRON, *The Hebrew of the Dead Sea scrolls*, Atlanta, 1986, p. 117-118). L'hebreu qumrànic no és uniforme. Textos com ara 4QMMT i el Rotlle de Coure l'acosten més a l'hebreu misnaic que els altres textos de la mar Morta, i potser representen més exactament l'hebreu parlat de l'època del segon temple. Que en l'hebreu qumrànic hi ha una tendència arcaïtzant sembla innegable: remarqueu, per exemple, la utilització corrent de la *vau* consecutiva. Això és, certament, un ús bíblic conscient, ja que és molt improbable que aquesta construcció pervisqués en cap dialecte hebreu vers la fi de l'època del segon temple. Nogensmenys, com insisteix a dir Shlomo Morag amb raó, l'hebreu qumrànic és, estilísticament, una llengua literària coherent i força reeixida. Anomenar-la *a biblicizing jargon* és

ha indicis d'una renaixença de l'hebreu amb posterioritat a l'any 70 dC. Bar Kokhevà podia haver pensat que faria aquest pas si la seva revolta reeixia. Aquest patró de reforçament i renaixença lingüístics té analogies en el món antic en la història de l'acadi, de l'egipci i del fenici, i s'assembla en alguns punts al ressorgiment de l'àtic en la Segona Sofística,⁶ bé que en aquest cas parlem exclusivament de la reafirmació de la primacia d'un dialecte literari clàssic sobre certes formes posteriors de la mateixa llengua, més que no pas d'evitar la pèrdua definitiva d'una llengua com a parlada en una contrada determinada.

La supervivència de l'hebreu com a llengua literària en els segles anteriors i posteriors al canvi d'era està ben documentada. Però fins a quin punt era emprat com a llengua parlada en l'ús quotidià en carrers i mercats, això continua sent un punt discutible. L'argument de més pes per a provar-ne la continuïtat com a llengua parlada és encara l'existència de l'hebreu misnaic. Les raons que M. H. Segal adduï fa molts anys per defensar que l'hebreu de la Misnà es fonamentava en una llengua parlada, que havia evolucionat d'una manera natural de l'hebreu bíblic tardà, mereixen encara, bàsicament, el reconeixement d'un ampli sector d'erudits, tot i que Segal pot haver menystingut una mica la qualitat artificial de l'hebreu misnaic i la influència rebuda de l'aramèu.⁷ Com podríem explicar, si no, el fet que molts dels trets distintius de l'hebreu mis-

més aviat injust. L'hebreu de Qumran «era una barreja d'hebreu bíblic amb determinades característiques que l'hebreu misnaic també posseïa, i alguns trets dialectals d'aquell període molt marcats, els quals, tanmateix, no desfiguraven les pautes generals de la seva estructura». Des d'un punt de vista funcional, aquest tipus d'hebreu havia fet un magnífic servei als autors dels textos clàssics de Qumran. També els esqueïa bé ideològicament. Els escriptors de Qumran van fer encaixar el vocabulari i la fraseologia bíblics dins llur marc conceptual i interpretaren les Escripures a llur manera. Tenien una tradició especial de l'hebreu bíblic, tant pel que fa a la forma com a la significació, que incloïa molts elements lèxics i moltes addicions al corpus del que avui anomenem *hebreu bíblic*. No hi ha dubte que consideraven l'hebreu bíblic l'*únic* fonament legítim de la textura literària adequada que calia utilitzar («Some notes» [a propòsit de l'article d'Elisha QIMRON, «The biblical lexicon in the light of the Dead Sea Scrolls»], *Dead Sea Discoveries* (Leiden), 3 (1996), p. 152-153)». No hem d'oblidar, però, que alguns dels rotlles de la mar Morta, incloent-hi textos literaris tan importants com 1Enoc, foren escrits en arameu, la qual cosa demostra palesament que tant l'aramèu com l'hebreu constituïen sengles registres literaris en el període del segon temple.

6. <Moviment cultural grec dels segles II i III dC que reivindicava les antigues tradicions i s'esforçava a mantenir la pròpia identitat enfront de la cultura de l'Imperi romà.>

7. M. H. SEGAL, «Mishnaic Hebrew and its relation to biblical Hebrew and to Aramaic», *Jewish Quarterly Review* [Old Series], (Filadèlfia), 20 (1907-1908), p. 647-737. Vegeu-ne més bibliografia a la nota 3.

naic s'arreglerin al costat de l'hebreu bíblic tardà? Si els mestres jueus haguessin creat l'hebreu misnaic d'una manera totalment artificial, com podien haver seguit tan infal·liblement els usos bíblics *tardans*, quan el caràcter tardà d'aquests usos no és del tot evident en els mateixos documents bíblics? Com, d'altra banda, es podria justificar el fet que quan l'estil arcaïtzant de l'hebreu de Qumran ensopega, el que a vegades apareix a la vista siguin trets lingüístics protomisnaics?⁸ Hi ha bones raons per a pensar que l'hebreu persistí com a llengua parlada, probablement a Jerusalem i en certes parts de Judea, fins a la primèria del segle II dC. Devia rebre un cop molt fort a causa del desbaratament social produït per la guerra dels anys 66-74, i pogué haver estat exterminat per les prohibicions imposades als jueus que vivien a la part central de Judea després de la revolta de Bar Kokhevà. Els grups d'hebreoparlants que sobrevisqueren foren dispersats i constrets a establir-se en zones en què fins els coreligionaris jueus utilitzaven l'arameu. Pot ser que l'hebreu continués en ús a les escoles rabíniques durant un quant temps més, però a la primèria del segle III sembla haver estat substituït definitivament, fins i tot allí, per l'arameu.⁹ És, doncs, força inversemblant que a la darreria del segle II el nostre suposat erudit jueu hagués pogut aprendre l'hebreu de parlants nadius. L'hebreu ja era, en aquells temps, una llengua exclusivament literària i litúrgica, com ho indica la denominació rabínica estàndard de *lešon ha-qodeš*, 'la llengua sagrada', és a dir,

8. Vegeu la nota 3.

9. No es pot determinar exactament en quin moment es deixà d'utilitzar l'hebreu com a llengua parlada a Palestina. Que fos pels volts de l'any 200 dC com a més tard se sap per l'anàlisi de les diferències dialectals entre l'hebreu dels tannaïtes i l'hebreu dels amoraïtes. L'estudi fonamental de Sokoloff sobre les diferències entre l'hebreu d'aquests dos períodes indica clarament que l'hebreu dels tannaïtes tenia encara algun fonament en una llengua que era parlada, mentre que el dels amoraïtes era una llengua purament literària. Observeu, per exemple, la forta influència de l'arameu damunt l'hebreu dels amoraïtes i la tendència que mostrava a substituir formes singulars de l'hebreu misnaic per formes de l'hebreu bíblic. També val la pena de remarcar el simple fet històric que mentre la Misnà és en hebreu, la Guemará, almenys en els seus estrats amoraïtics, és en arameu. Veg. M. SOKOLOFF, «The Hebrew of Bereshit Rabba according to MS Vat. Ebr. 30» [en hebreu], *Leshonenu* (Jerusalem), 33 (1968-1969), p. 25-42, 135-149 i 270-279. També. E. Y. KUTSCHER a *Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem, 1971), vol. 16, col. 1590-1607: *Hebrew language: Mishnaic*; ídem, «The present state of research into Mishnaic Hebrew (specially lexicography) and its tasks» [en hebreu], *Archive of the New Dictionary of Rabbinic Literature* (Ramat-Gan), 1 (1972), p. 3-28, resum en anglès a les p. III-X; ídem, «Some problems in the lexicography of Mishnaic Hebrew and its comparison with Biblical Hebrew» [en hebreu], íbidem, p. 29-82, resum en anglès a les pàgines XI-XXVII.

la llengua limitada als escrits sagrats i a la pregària, que no era utilitzada per a finalitats profanes.¹⁰

La llengua que els mestres jueus feien servir en la vida de cada dia devia ser l'arameu, que era parlat extensament tant per jueus com per no jueus arreu de Síria-Palestina, Mesopotàmia i fins en algunes regions d'Egipte, i a la part oriental de l'Àsia Menor. L'lur dialecte específic era originari de Galilea i probablement era reconegut com a jueu, bé que devia servir per a comunicar-se amb parlants d'arameu per tota una vasta regió. La influència del lèxic, de la sintaxi i de la formació de mots de l'hebreu rabínic és prou coneguda. De fet, en alguns casos, els mestres jueus semblen haver estat incapaços de destriar les dues llengües. Intentant, aparentment, produir hebreu, el que aconseguien era un curiós arameu hebraïtzat.¹¹ No es pot descartar en absolut la possibilitat que alguns dels mestres palestínecs parlessin grec com a llengua pròpia. Això és el que devia passar, per exemple, a la Cesarea marítima. No hi ha dubte que el grec era utilitzat àmpliament a Síria-Palestina. Era la llengua principal de l'administració, i hi havia zones en què el grec devia ser parlat, almenys entre les classes cultes, com a primera llengua. El grec tingué moltíssima influència en el cabal de mots de l'hebreu rabínic i de l'arameu.¹² Un bon nombre de mestres jueus devien ser diglòssics (arameu a casa i grec a fora). Tanmateix, és probable que fossin només una minoria els qui, a Palestina, tenien el grec com a primera llengua. L'anàlisi dels manlleus grecs en hebreu rabínic i en arameu demostra clarament que tots pertanyen al nivell de llengua del carrer i de l'administració romana. Si els mestres jueus coneixien el grec, era el grec del carrer. No tenien gairebé cap relació amb els nivells elevats de la cultura literària i lingüística grega, car atènyer aquelles altures no hauria estat possible sense haver assistit al gimnàs. Fins i tot si per a alguns el

10. Tot fa creure que l'expressió *lešon ha-qodeš* era utilitzada en la literatura rabínica tant per a l'hebreu bíblic com per a l'hebreu misnaic. Si algú volia diferenciar aquestes formes d'hebreu, podia fer-ho anomenant la primera *lešon Torà* i la segona *lešon hakhamim* (TB *Avodà Zarà* 58b) o, en arameu, *lišana de-'oraita* i *lišana de-rabbanan* (TB *Qiddušin* 2b). *Ivrit* sembla circumscrit a l'hebreu misnaic (M *Giṭṭin* 9-8; TB *Sota* 49b; TB *Bava Qamma* 82b). L'expressió *ivrit le-dibbur*, com fa observar Jastrow (s. *ivri*), devia voler dir que la llengua hebrea era particularment apta per a la pregària o la predicació, però no per a la vida quotidiana (TJ *Megilla* 71b; Mid *Ester Rabba*, 22).

11. Fixeu-vos que J. Fellman caracteritza l'hebreu misnaic com a 'langue mélangée' («The linguistic status of Mishnaic Hebrew», *Journal of Northwest Semitic Languages* [Leiden], 5 [1977], p. 22).

12. <S. KRAUSS, *Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud*, Berlín, 1898-1899, 2 v. (reedició facsímil: Hildesheim, Olms, 1964); D. SPERBER, *A dictionary of Greek and Latin legal terms in rabbinic literature*, Ramat-Gan, Bar-Ilan University Press, 1984.>

grec *era* llur llengua materna, el problema que havien d'afrontar era el mateix que el dels parlants d'arameu, és a saber: com adquirir el domini de l'hebreu com a llengua literària que ja no parlava ningú.

Els mestres jueus i l'estudi gramatical de l'hebreu

No hi ha cap prova que demostrï que els mestres jueus, malgrat llur vasta coneixença de l'hebreu, emprenguessin mai cap estudi seriós de la gramàtica de la llengua. No sabem, doncs, que hi hagués mitjans que permetessin d'aprendre l'hebreu com els que avui donaríem per descomptats a l'hora d'estudiar una llengua estrangera: gramàtiques, diccionaris i altres obres semblants. En el segle II dC, l'anàlisi gramatical de la llengua grega ja estava prou consolidada: el *Tekhnē grammatikē*, 'L'art de la gramàtica', de Dionís de Tràcia¹³ ja tenia tres segle, i les idees gramaticals gregues havien estat adaptades amb èxit a la descripció del llatí. Però aquestes novetats no afectaren els mestres jueus,¹⁴ els quals, en realitat, s'interessaven per una peculiar manera agàdica de tractar els mots, les etimologies i les estructures sintàctiques, però no disposaven d'instruments per a l'anàlisi científica, seriosa, de l'hebreu: no distingien les parts de l'oració; no tenien cap idea de l'estructura trilateral del verb hebreu; i llur comprensió científica de l'etimologia o de la derivació dels noms era ben migrada.¹⁵

De fet, l'estudi científic de la gramàtica hebrea no començà realment sinó a l'edat mitjana, sota l'impacte del caraisme, que aplicà a l'hebreu les sofisticades teories contemporànies de la gramàtica de l'àrab. L'actitud dels erudits rabinistes medievals envers aquestes novetats pot aclarir una mica la situació anterior. Alguns pensaven que era un error d'analitzar la 'llengua sagrada' d'aquesta manera. El fet que l'anàlisi hagués començat en cercles tan sospitosos no la feien recomanable. A més, existia també un fort sentiment instintiu que l'hebreu era

13. <Gramàtic hel·lenista, nat l'any 170 aC, que visqué i treballà, pel que sembla, a Alexandria i Rodes.>

14. Per a una història amena de l'estudi de la gramàtica entre els grecs i els romans, veg. J. E. SANDYS, *A history of classical scholarship*, Cambridge, 1903-1908, vol. I: «From the sixth century B. C. to the end of the middle ages».

15. És interessant de veure que els elements que solen aïllar són bàsicament morfològics: el masculí i el femení; el plural i el singular; i el futur dels temps verbals. Veg. W. BACHER, «Die Anfänge der hebräischen Grammatik», *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* (Wiesbaden), 49 (1895), p. 1-62, 335-392 (esp. p. 4). També, H. HIRSCHFELD, *Literary history of Hebrew grammarians and lexicographers*, Londres, Oxford University Press, 1926.

únic i incomparable, idea que ha persistit fins avui en certs cercles jueus ortodoxos. Fins i tot un erudit de l'envergadura de Menahem ben Saruc,¹⁶ que acceptava el principi de tal anàlisi lingüística, evità intencionadament les comparacions que altres gramàtics feien entre l'hebreu i l'àrab. A la fi, el seny prevalgué i Judà ben David Hayyuj i Jonàs ibn Janah pogueren, tenint en compte les analogies amb l'àrab, posar els fonaments de l'estudi de la gramàtica hebrea sobre els quals construïm encara avui.

No voldria que semblés que en faig un gra massa d'aquesta descripció, però voldria afegir que un aspecte erudit que es troba pertot arreu en l'antiguitat era la creació de llistes —un recurs sobrenomenat amb una certa gràcia *Listenwissenschaft*—, i entre aquestes llistes de la literatura rabínica primitiva descobrim trets lingüístics detallats regularment: concordances de l'ús de mots i de frases, estadístiques de la freqüència dels mots en la Bíblia hebrea, i així successivament. Tenint en compte aquest material, he suggerit en un altre lloc que el currículum de les acadèmies rabíniques comportava l'estudi formal, bé que molt rudimentari, de la llengua hebrea.¹⁷ Aquestes llistes servien sens dubte per a aprofundir el coneixement d'aquells que ja sabien hebreu, però no hi ha res que demostrï que haguessin estat mai emprades per a ensenyar l'hebreu com a segona llengua. Fins i tot en el món grecoromà, en què la gramàtica s'havia desenvolupat molt, era considerada bàsicament com una *ars* que calia exercir com un fi en ella mateixa i no pas per cap avantatge pedagògic que pogués com-

16. <Veg. A. SÁENZ-BADILLOS i J. TARGARONA BORRÁS, *Gramáticos hebreos de Al-Andalus (siglos X-XII)*, Còrdova, El Almendro, 1988, p. 23-38.>

17. Philip S. ALEXANDER, «Pre-emptive exegesis: Genesis Rabba's reading of the Story of Creation», *Journal of Jewish Studies* (Cambridge), 43 (1992), p. 230-245 (esp. p. 233). Heus aquí un exemple típic d'anàlisi lingüística rabínica: «Rabí Simeó diu: L'Esriptura esmenta sempre les ovelles primer que les cabres. És perquè aquelles són preferides? No, car l'Esriptura diu: *Si presentava un anyell com a ofrena en sacrifici pel pecat* (Lv 4,32) per ensenyar-nos que són iguals. L'Esriptura esmenta sempre les tórtors primer que els colomins. És perquè aquelles són preferides? No, car l'Esriptura diu: *Un colomí o una tórtora en sacrifici pel pecat* (Lv 12,6) per ensenyar-nos que són iguals. L'Esriptura esmenta sempre el pare primer que la mare. És que l'honor degut al pare és més gran que l'honor degut a la mare? No, car l'Esriptura diu: *Que tothom respecti la seva mare i el seu pare* (Lv 19,3) per ensenyar-nos que són iguals». Per a altres observacions semblants protomasorètiques, veg. I. YEIVIN, *Introduction to the Tiberian Masorah*, Missoula, Mont., Scholars Press, 1980, p. 132-136. Fins a un cert punt, els masorettes foren els primers autèntics gramàtics hebreus, però mai no van establir formalment les bases de llur anàlisi de l'hebreu bíblic, ni desenvoluparen cap terminologia gramatical.

portar. Ningú no sembla haver-se adonat de les possibilitats que podia tenir per a fer més lleuger el pes feixuc d'estudiar una altra llengua.

Aquesta manca de comprensió gramatical en els treballs de l'hebreu no posa de cap manera en qüestió la coneixença que els mestres jueus tenien de la llengua. De la mateixa manera que Monsieur Jourdain del *Burgès gentilhome* descobrí que havia estat parlant en prosa durant més de quaranta anys sense adonar-se'n, així també és del tot evident que hom pot dominar perfectament una llengua sense ser conscient de la seva estructura gramatical.

El sistema escolar jueu

El coneixement de l'hebreu s'aconseguia per mitjà del sistema escolar jueu, la *raison d'être* del qual era ensenyar aquesta llengua. Tot fa pensar que les escoles abundaven en les poblacions jueves de Palestina en el darrer temps de l'època del segon Temple i en el període talmúdic que el seguí.¹⁸ Hi havia dos nivells: l'elemental, conegut com a *Bet Sefer*, que abraçava aproximadament dels sis als nou anys, i el superior, que anava dels deu als tretze, és a dir, fins a l'edat en què hom considerava que el noi havia assolit la majoritat. Tots els nois hi havien d'assistir, llevat, potser, dels fills de la gent rica, que es podia permetre el luxe d'oferir-los tutors privats. Segons que sembla, les escoles eren finançades, i el sou dels mestres, pagat mitjançant una combinació d'honoraris i de diners públics recaptats a través d'impostos. Els estudiants podien continuar estudiant després dels tretze anys al *Bet Midraš*, però l'assistència a aquesta institució era

18. Per a una visió de conjunt, veg. E. SCHÜRER, *The history of the Jewish people in the age of Jesus Christ* (revisada per G. Vermes, F. Millar i M. Goodman), Edimburg, 1979, vol. 2, p. 417-422; S. SAFRAI, «Education and the study of the Torah», en S. SAFRAI i M. STERN, *The Jewish people in the first century*, Assen-Amsterdam, Van Gorcum, 1976, vol. 2, p. 945-970. Aquesta darrera obra, per bé que sigui rica en referències bàsiques, és excessivament sintètica i tendeix a la idealització. Fa pensar en la queixa de Baron a propòsit del caràcter en gran manera 'apologètic' de les obres que tracten del sistema educatiu talmúdic (S. W. BARON, *A social and religious history of the Jews*, 2a ed., Nova York, 1952, vol. 2, p. 421, nota 51). Manca una obra crítica que abasti tota la història de l'educació jueva a Palestina, tant l'elemental com la superior, que es pugui comparar en subtilesa amb les de D. M. GOODBLATT, *Rabbinic instruction in Sassanian Babylonia*, Leiden, 1975 i I. GAFNI, *The Jews of Babylonia in the talmudic era* [en hebreu], Jerusalem, 1990, p. 177-238, sobre les acadèmies babilòniques. Veg. també P. S. ALEXANDER, «Orality in Pharisaic-Rabbinic Judaism at the turn of the eras», en H. WANSBROUGH (ed.), *Jesus and the oral Gospel tradition*, Sheffield, 1991, p. 159-184.

facultativa i comportava, en cas de fer-ho, una despesa de diners considerable per a l'estudiant i la seva família. Poques famílies devien tenir els mitjans necessaris per a permetre's de renunciar al benefici econòmic que el treball de l'estudiant podia aportar a la família. La literatura rabínica conté nombroses històries de conflictes entre pares i fills pel desig d'aquests d'anar a estudiar al *Bet Midraš*.¹⁹

El pla d'estudis del *Bet Sefer* tenia una sola finalitat: ensenyar els nois a llegir la Bíblia en hebreu. Les escoles eren, en conseqüència, de caràcter totalment religiós i no transmetien cap destresa pràctica de caire comercial. Si algú volia aprendre un ofici o un negoci, el més normal era de fer-ne l'aprenentatge amb el pare o amb un familiar, o amb un amic de la família. A dir veritat, l'escola ensenyava a llegir, però no, en sentit estricte, la llengua vernacla, tot i que, en el cas de l'arameu, aquesta habilitat podia haver sorgit eventualment com a subproducte de l'estudi de l'hebreu, que s'escrivia amb la mateixa escriptura i hi era lingüísticament afí. Aquelles escoles, pel que sembla, no ensenyaven a escriure. Al principi de l'estudi, hom encoratjava els alumnes a copiar les lletres hebrees com a ajuda per a la lectura, fent servir tauletes (*pinakes*),²⁰ però no hi ha res que demostrï que la calligrafia com a tal formés part del currículum. L'art de l'escriba era un ofici, el domini del qual s'aconseguia, com qualsevol altre ofici, mitjançant l'aprenentatge fora del sistema de l'escola elemental. En la societat jueva de l'època rabínica, l'alfabetització consistia bàsicament a saber llegir, no pas a saber escriure. Tenim notícies de grans savis que només sabien escriure d'una manera tan elemental que quan necessitaven escriure alguna cosa recorrien als serveis d'un amanuense professional, a qui dictaven el que volien que restés enregistrat.²¹ El caràcter poc pràctic del sistema d'ensenyament jueu elemental de

19. Vegeu, per exemple, *ʿAvot de Rabbi Natan* [petit tractat extracanònic del Talmud de Babilònia] A.6; B. 12-13 (Eliézer ben Hircà).

20. S. SAFRAI, «Education and the study of the Torah», en *The Jewish...*, p. 950 (citant *ʿAvot de Rabbi Natan* A.6; *Mid Deuteronomi Rabba*, 8, *Midraš ha-Gadol* sobre Èxode 31,18). L'ús del *pinax* en l'educació primària era general arreu del món romà de l'antiguitat tardana. Vegeu el deliciós relleu que hi ha al Landesmuseum de Trèveris, que representa un noi que arriba (tard?) a l'escola, quan tots els altres alumnes ja estan asseguts, treballant diligentment amb els rotlles (F. G. KENYON, *Books and readers in ancient Greece and Rome*, 2a ed., Oxford, Clarendon Press, 1951, p. 56).

21. S. SAFRAI, «Education and the study of the Torah», en *The Jewish...*, p. 952. A vegades veiem aquesta situació il·lustrada concretament en els documents de Qumran. 4QS^a, per exemple, és escrit en una cursiva molt tosca al revers d'un rotlle de papir reutilitzat. La mà sembla inexperta. Dirfeu que el manuscrit és una còpia privada del text per a l'empre d'algun erudit.

l'època rabínica resulta d'allò més curiós i fa pensar en analogies amb el gimnàs grec, que evitava tota connexió amb finalitats utilitàries. Però en el cas del gimnàs l'objectiu era de fer dels alumnes 'cavallers', mentre que la funció del *Bet Sefer* era de forjar jueus piadosos. No té res d'estrany, doncs, que els mestres jueus avalessin el sistema amb llur autoritat moral!

Com acomplia el mestre, el *sofer*, les seves tasques? No hi ha dubte que devia tenir ben pocs mitjans a la seva disposició. Un exemplar de la Sagrada Escripura devia ser, d'una manera o altra, una necessitat absoluta. En la literatura rabínica veiem que hi havia nois que passaven de l'ús del *pinax*, damunt el qual feien pràctiques de lletres, a l'ús de la *megilla*, un petit rotlle que contenia fragments de l'Escriptura (els primers capítols de Gènesi i de Levític), i de la *megilla* a la lectura del *Sefer*, és a dir, del rotlle de la Torà sencer.²² La primera fase devia consistir a aprendre de memòria alguns fragments de l'Escriptura, començant, curiosament, pel Levític.²³ Aquesta acció de memoritzar era necessària no solament perquè els exemplars del text bíblic devien ser escassos, ans també perquè l'ortografia de l'hebreu escrit tenia algunes mancances fonamentals. L'hebreu escrit, com totes les formes escrites de la majoria de les llengües semítiques, però a diferència del grec i del llatí, no representava les vocals d'una manera completa. Així, doncs, fins i tot quan hom era capaç de desxifrar els signes d'una pàgina, no podia estar absolutament segur de saber com calia pronunciar els mots. A més, la puntuació probablement no existia, i la separació en paràgrafs devia ser rudimentària. Aquests problemes foren resolts més endavant pels masoretetes amb llur sofisticat sistema de vocalització i cantillació. Tanmateix, fins que no s'inventaren aquests mecanismes, l'única manera que tenia l'estudiant de saber com es pronunciaven les paraules o com calia dividir el text en unitats significatives era d'anar repetint d'esma la tradició oral transmesa pel mestre.

La segona fase, que en part podia tenir lloc al mateix temps que la primera, consistia a aprendre de memòria la traducció de l'hebreu a la llengua parlada. En el cas de les escoles de Palestina, aquesta traducció es feia a l'arameu. Hi ha proves dignes de fe dintre de la literatura rabínica de l'ús de targums arameus a

22. S. SAFRAI, «Education and the study of the Torah», en *The Jewish...*, p. 950-951. Les objeccions halàquiques al fet d'escriure textos de la Torà en petits rotlles no eren aplicades en el cas de textos escolars. Veg. TJ *Megilla* 74a.

23. S. SAFRAI, «Education and the study of the Torah», en *The Jewish...*, p. 951 (citant Mid *Levitic Rabba* 7,3 i paral·lels; *Avot de Rabbi Natan*, A.6). Malgrat l'escepticisme de Safrai, la idea que la tria de la secció sobre els sacrificis del Levític reflecteix el currículum de les escoles sacerdotals d'abans de l'any 70 (S. W. BARON, *Social and religious history*, vol. 2, p. 275) em sembla força versemblant.

les escoles elementals.²⁴ En realitat, podem argumentar amb bon fonament de causa que el *Sitz im Leben* original del targum fou el *Bet Sefer*, i que d'allí fou tret posteriorment per a formar part de la lectura de la Torà a la sinagoga, potser com una manera de mantenir fresc en l'esperit dels adults el que havien après al *Bet Sefer*.²⁵ El *sofer* devia animar probablement el procés de traducció amb gloses aclaridores que després entraren a formar part del text targúmic tradicional.

Aquesta traducció era decisiva per a adquirir la coneixença de l'hebreu. Calia fer-la molt curosament per tal de correlacionar al més estretament possible cada mot amb el mot original. Expressant-ho amb els termes de la tipologia de les traduccions de Jeroni, calia que fos de la categoria *verbum e verbo*. La versió *sensus de sensu* no hauria funcionat tan bé.²⁶ Les fonts rabíniques semblen reflectir diferències d'opinió sobre com s'havia de llegir el text bíblic. Alguns creien que el *pasuq* o versicle no s'havia de dividir, sinó llegir-lo sencer, com un tot. Això volia dir que la traducció aramea del *pasuq* s'havia de recitar també com un tot. No hi ha dubte que el targum es llegia d'aquesta manera a la sinagoga, cada versicle bíblic complet es llegia fent-lo coincidir amb un versicle complet en arameu.²⁷ Altres volien que aquesta pràctica se seguís també al *Bet Sefer*. Els mestres, tanmateix, per raons pedagògiques evidents, devien sentir la necessitat de descompondre les oracions llargues en frases més curtes, no precisament per ajudar a memoritzar l'hebreu, ans per fer coincidir el targum, la traducció aramea, al més exactament possible amb l'original hebreu. La introducció d'aquesta pràctica en la lectura de la Torà a la sinagoga degué provocar més d'una con-

24. P. S. ALEXANDER, «The targumim and the rabbinic rules for the delivery of the Targum», en J. A. EMERTON (ed.), *Congress Volume: Salamanca 1983*, suplement 36 de *Vetus Testamentum, 11th Congress of the International Organization for the Study of the Old Testament: Salamanca 1983*, Leiden, 1985, p. 22-23. Aquest treball desenvolupa algunes de les idees que vaig esbossar breument per primer cop en aquell article.

25. Tingueu en compte la injunció: «Hom ha d'acabar sempre les seves *parašyyot* amb la congregació: dues vegades en l'hebreu i una en el targum» (TB *Beraḳot* 8a). La situació al·ludida aquí sembla ser la d'una persona que prepara en el retret de casa seva la *paraša* en el targum i en l'hebreu abans d'escoltar-ne la lectura pública a la sinagoga, portant així al punt més alt l'impacte de l'audiència pública de la paraula de Déu. Tanmateix, és evident que no tothom podia obtenir fàcilment textos *escrits* de l'Escriptura i del targum. Hom més aviat devia fer venir a la memòria l'Escriptura i el targum apresos en el *Bet Sefer*.

26. Veg. l'epístola 57, paràgraf 5, de Jeroni sobre l'art de traduir i els comentaris que hi fa S. BROCK en «Aspects of translation technique in Antiquity», *Greek, Roman and Byzantine Studies* (Cambridge, Mass.), núm. 20 (1979), p. 69-87.

27. <H. B. ROSÉN, *Hebrew at the crossroads of cultures*, Lovaina-París, Peeters, 1995, p. 5-21.>

trovèrsia.²⁸ En els apèndixs A i B he intentat de representar aquestes dues maneres d'enfocar la qüestió, fent servir el Targum d'Onqelós de Gn 1,1-3. L'apèndix A mostra un versicle complet en hebreu comparat amb el versicle corresponent en arameu. Així és com es presenta sovint el targum en manuscrits medievals, sobretot del Iemen. L'apèndix B, en canvi, descompon l'hebreu en mots i frases, i els fa coincidir amb el targum. En el moment de subdividir l'hebreu m'he deixat guiar per l'accentuació masorètica: cada mot amb accent disjuntiu es manté en la mateixa línia; els mots amb accents conjuntius es conserven amb el mot que segueix. L'accentuació masorètica té arrels històriques pregones, una de les quals pot tenir l'origen en la tradició de segmentar el text hebreu en el *Bet Sefer*. Curiosament, aquesta discussió entre les dues maneres d'enfocar la qüestió —versicle a versicle o frase a frase— també es reflecteix en la presentació visual dels textos grecs de què parlarem més avall. Qualsevol que fos el mètode adoptat per l'estudiant, la seva intenció era d'aparionar cada mot de la traducció en la llengua parlada amb cada mot de l'original, i així desentrellar la significació de l'hebreu. Aquest arranjamant dels mots era relativament fàcil en el cas de l'aramau, perquè l'aramau té una gran afinitat amb l'hebreu. Però això era molt més difícil de fer amb una traducció grega. És així com l'estudiant adquiriria la coneixença del vocabulari i de la sintaxi de l'hebreu bíblic. La traducció no pretenia mai de ser una composició independent ni reemplaçar l'original. Era sempre destinada a ser llegida juntament amb l'hebreu. Era, diguem-ne, una crossa o un memoràndum per a ajudar l'estudiant a passar de la seva llengua materna al text escrit en l'altra llengua, però una vegada fet el pas podia prescindir de la traducció.

Analogies amb el món grecoromà

L'ús d'aquest mètode de traducció per a aprendre una llengua estrangera sembla haver estat la norma en el món grecoromà a l'època de què tractem. En tenim proves gràfiques en un cert nombre de papirs bilingües llatí-grec d'Egipte. Als apèndixs C i D dono exemples de dos d'aquests papirs. El primer exemple sembla reflectir el sistema d'ensenyament frase a frase, mentre que el segon representa el sistema de versicle a versicle.²⁹ Tothom convé, en general, que la

28. S. SAFRAI, «Education and the study of the Torah», en *The Jewish...*, p. 951 (citant TB *Megilla* 22a i TJ *Megilla* 75b. La situació que imagino és lluny de ser clara, però goso pensar que la meua proposta ofereix una manera plausible d'entendre aquests passatges).

29. Aquests exemples, trets de R. CAVENAILE, *Corpus Papyrorum Latinarum*, Wies-

intenció d'aquests textos bilingües era d'ensenyar llatí a estudiants que tenien com a primera llengua el grec. Aquests textos són del segle IV dC o posteriors. Pel que sembla, a partir de l'època de Dioclecià, un bon coneixement del llatí era condició *sine qua non* per a fer carrera en el camp del dret, de l'administració o de l'exèrcit, fins i tot a Orient, i els aspirants grecs es proposaven amb entusiasme de dominar-ne la llengua. Egipte ha lliurat també altres papirs bilingües en forma de llistes de mots, llibres de frases breus i taules d'alfabets, que probablement pertanyien al mateix medi. No s'ha trobat, per contra, ni una sola gramàtica per a l'ensenyament. El mètode universal per a estudiar una llengua era la traducció d'equivalències individuals. Les traduccions gregues de textos literaris, bé que servilment literals, eren erudites. La hipòtesi que hom proposà quan sortiren a la llum aquests papirs per primera vegada, és a saber, que eren exercicis d'estudiant, no és gens probable. Són, bàsicament, textos per als mestres. És significatiu que en el cas dels textos bilingües de Virgili, les traduccions resten singularment invariables, la qual cosa indica que existien una mena de targums oficials de l'obra de Virgili que circulaven pel sistema escolar. Probablement ambdós textos —l'original i la traducció— eren apresos de memòria.

Podria ser que la traducció grega de la Torà coneguda pel nom d'Àquila tingués un propòsit semblant. Les peculiaritats d'aquesta versió, sobretot el seu caràcter hiperliteral, són ben conegudes. Com s'ha dit més de quatre vegades, tot i que el grec d'Àquila és més aviat estrany, aquesta cosa estranya no es deu a la ignorància. El traductor tenia, en realitat, un domini de la llengua formidable. Els trets desconcertants d'Àquila comencen a fer sentit quan considerem que no és una traducció autònoma, per a ser llegida aïlladament, ans una mena de memoràndum que havia d'ajudar els estudiants a entendre la Bíblia hebraica.³⁰ No hi ha cap raó convincent per a dubtar de la tradició rabínica que diu que el text d'Àquila va ser preparat sota el patronatge dels mestres jueus de Pa-

baden, 1956-1958, només es donen a tall d'il·lustració. M'he pres, doncs, la llibertat d'eliminar els claudàtors i els diacrítics que indiquen el caràcter incert de les lectures. En realitat, restaurar-los-hi és una pura formalitat, ja que els originals són ben coneguts. Els dos exemples es refereixen a l'*Eneida* de Virgili, però hi ha testimoniatges d'altres autors llatins (Cicero, per exemple). Virgili, tanmateix, hi predomina. Virgili tingué, en l'educació romana, la mateixa funció que Homer en la grega, i la Bíblia hebraica en la jueva. A les tauletes de Vindolanda hi ha un fragment de Virgili copiat amb una lletra força elegant, pròpia dels llibres, que és diferent de la lletra funcional dels textos administratius. És gairebé segur que es tracta de restes d'un exercici escolar.

30. El caràcter altament erudit del grec d'Àquila devia, en realitat, plantejar més d'un problema. Certament, devia ser difícil fins per a algú de parla grega d'entendre Àquila sense una bona educació grega.

lestina a la primeria del segle II dC, possiblement a l'escola d'Aqibà. Aquesta tradició rabínica és, certament, confusa, ja que deforma el nom d'Àquila en Onqelós i suposa (si més no, en el Talmud de Babilònia) que hom parla d'un targum arameu. Tanmateix, que es tractava, a l'origen, d'una versió grega és prou clar per l'enginyós joc de paraules a apropòsit de Sl 45,3, amb què rabí Elièzer i rabí Yehoixua lloen el traductor: *yofyafita mi-beney 'adam*, 'tu has emprat la llengua de Jafet [és a dir, el grec] millor que ningú'.³¹ Com ha demostrat Alison Salvesen, existeix una altra versió grega de la Torà —l'anomenada traducció de Símmac— que també es va fer sota patronatge rabínic, probablement a Cesarea a la primeria del segle III dC,³² en un grec molt més natural, però que es pot llegir, nogensmenys, en la seva major part, acarant-la mot a mot amb l'original hebreu. Curiosament, Símmac, qualsevol que fos la intenció del traductor o dels seus patrocinadors, no va substituir l'ús d'Àquila entre els jueus, com ho demostra la legislació jueva romana posterior, i també els textos bíblics judeogrecs medievals, els quals mostren la influència persistent d'Àquila.³³ Per a il·lustrar la possibilitat d'aquest ús d'Àquila, l'apèndix E contraposa Àquila i el text hebreu de Gn 1,1-3 en el format de frase a frase.

31. TJ *Megilla* 71c; cf. TB *Megilla* 3a.

32. A. SALVESEN, *Symmachus in the Pentateuch*, Manchester, University of Manchester, 1991.

33. A. LINDER, *The Jews in Roman imperial legislation*, Detroit i Jerusalem, Wayne State University Press i The Israel Academy of Sciences and Humanities, 1987, p. 402-411; N. DE LANGE, «Hebrew/Greek manuscripts: Some notes», *Journal of Jewish Studies* (Oxford), 46 (1995), p. 262-270; ídem, *Greek Jewish texts from the Cairo Genizah*, Tübingen, 1996, *pàssim*. Els textos medievals que contenen mots grecs transliterats amb lletres hebrees són curiosos. No hi ha dubte que anaven adreçats a parlants de grec, però hom hauria esperat més aviat que l'hebreu fos transliterat amb lletres gregues, i no viceversa. La resposta a aquest enigma podria raure en el fet que l'únic alfabet que els usuaris d'aquests textos havien après a llegir realment era l'alfabet *hebreu*; d'aquí que poguessin, paradoxalment, llegir l'escriptura hebrea sense cap dificultat! El fet que els alfabet grec i hebreu fossin diferents plantejava un problema pedagògic que els parlants d'araméu no havien d'afrontar. El problema es devia resoldre parcialment ensenyant un sol alfabet —l'hebreu— per a ambdues llengües. Hi ha analogies en el món medieval <sobretot a la península Ibèrica, amb l'ús de textos aljamiats escrits en àrab o en llengües romàniques, però amb lletres hebrees>. El doctor De Lange m'ha indicat que els *Hexapla* d'Orígenes poden haver estat utilitzats per cristians de llengua grega per a aprendre hebreu. Ens podem demanar si Jeroni, malgrat pretendre haver tingut mestres jueus, no devia aprendre les beceroles de l'hebreu bíblic d'aquesta manera. Atesa l'existència d'aquesta eina, és sorprenent de veure que altres erudits cristians, fins i tot Orígenes mateix, no es prenguessin més a pit l'estudi de l'hebreu bíblic.

L'hebreu en el *Bet Talmud* i en el *Bet Midraš*

L'estudi que l'aspirant a erudit rabínic feia de l'hebreu no acabava en el *Bet Sefer*, car hi havia encara un altre corpus de textos hebreus que havia de dominar, escrits en un dialecte hebreu diferent del de la Bíblia, és a saber, les *mišnayot* que contenien la jurisprudència religiosa, l'halacà, dels antics doctors. Hom sol pensar que l'estudi de la Misnà començava al *Bet Talmud*, la segona etapa de l'educació primària. Però jo ho dubto. Les fonts d'informació que utilitzem són molt poc precises pel que fa al currículum del *Bet Talmud*. Afirment, fonamentalment, que l'activitat del *Bet Talmud* era consagrada a l'estudi de la Torà oral,³⁴ però això no es refereix necessàriament a l'estudi de l'halacà amb tots els ets i uts. Podia significar simplement que comentaven la Bíblia més completament i profunda. Els mestres jueus podien haver intentat convertir el nivell més elevat de l'educació primària en una propedèutica per al *Bet Midraš*, però és discutible si l'estudi de l'halacà podia començar abans del *Bet Midraš*.

Quan emprenien l'estudi de l'hebreu misnaic devien fer-ho a través de l'hebreu bíblic, bé que no sigui gens clar com s'ho feien per a passar d'una forma de la llengua a una altra. No hauríem de subestimar-ne les dificultats. La sintaxi de l'hebreu misnaic difereix de la de l'hebreu bíblic, i el seu vocabulari, d'una importància decisiva, és unes quatre vegades més extens.³⁵ L'operació d'aprendre de memòria continuava fent-hi, naturalment, el seu paper, com és evident tant per l'estructura mnemònica de les *mišnayot* com pel testimoniatge directe del que sabem del funcionament dels *Bate Midraš*. Però com aconseguien, els estudiants, d'entendre el *contingut* del que memoritzaven? És un misteri sobre el qual no podem fer sinó conjectures. Hom continuava estudiant la Bíblia en el *Bet Midraš*, glossant-la amb extensos comentaris en hebreu misnaic. Això pot haver ajudat a fer la transició dels dialectes bíblics als rabínics. Com he dit més amunt, l'existència de llistes de mots és un senyal que fa pensar en una forma d'estudi rudimentària de l'hebreu en els *Bate Midraš* rabínics, per més que es tracti sempre de l'hebreu bíblic. No entenc, però, com podien evitar totalment la traducció. Si la llengua de l'ensenyament dels *Bate Midraš* tannaïtics hagués estat l'hebreu misnaic, el resultat hauria estat una mena de curs d'immersió semblant al mètode d'ensenyament lingüístic *'ivrit be-'ivrit*. L'experiència demostra, però, que aquest

34. S. SAFRAI, «Education and the study of the Torah», en *The Jewish...*, p. 950.

35. <Sobre l'hebreu misnaic, vegeu ara M. BAR-ASHER, *L'hébreu mishnique: Études linguistiques*, Lovaina-París, Peeters, 1999; S. KESSLER-MESGUICH, *La langue des Sages: Matériaux pour une étude linguistique de l'hébreu de la Mishna*, Lovaina-París, Peeters, 2002.>

mètode falla, i el mestre, o algun company més avançat, ha de traduir en benefici del principiant. El problema no era tan greu a les escoles del temps dels amoraïtes, en què la llengua d'ensenyament era, sens dubte, l'arameu. Segons el meu parer, l'arameu es devia utilitzar, almenys d'una manera selectiva, fins i tot abans, és a dir, a la darrera part del segle II. Escampades ça i lla per la literatura rabínica, trobem referències interessants als quaderns dels estudiants: *sifre de-aggadata*, *megillot setarim*, *pinaqs'ot*, etc. Devien apuntar-hi, entre altres coses, glosses i llistes de mots que havien de menester per a entendre els textos rabínics.

Conclusió

Saber com estudiaven l'hebreu els mestres jueus és una qüestió important que mereix més atenció que la que jo li he atorgat aquí.³⁶ La resposta més comprensiva sembla ser que els mestres jueus aprenien l'hebreu si fa no fa de la mateixa manera que llurs contemporanis no jueus aprenien altres llengües literàries estrangeres: mitjançant la memorització i la traducció literal. En aquest punt, com en tants d'altres, la pràctica rabínica encaixa perfectament en el món de l'antiguitat tardana. No podem sinó esbalair-nos —i com a col·legues hebraïstes

36. Sobra de veure fins a quin punt aquesta qüestió ha estat desatesa. Safrai, per exemple, no en parla. Esmenta el targum només una vegada, i encara sense relació amb l'adquisició de les llengües. Hi ha, evidentment, moltes coses per a espigolar sobre aquest tema en els dos grans arxius antics de manuscrits jueus: la guenizà del Caire i els rotlles de Qumran. La guenizà ha preservat taules d'alfabets, exercicis infantils, glossaris i altres enderroc del *Bet Sefer*. La doctora Judith Olszowy d'Oxford, que fa un cert temps que treballa amb aquest material, assegura que publicarà aviat el resultat de les seves recerques. Hi deu haver material semblant també entre els rotlles de la mar Morta, si s'examinen de la manera apropiada. Qumran és un misteri. Acull palesament una comunitat molt culta, però com es transmetia aquesta cultura? Hi ensenyaven hebreu elemental? Podria ser que la comunitat fos, com el *Bet Midraš* rabínic, una institució de nivell terciari que reclutés com a membres només individus que ja havien adquirit una educació bàsica? A Qumran hi havia un escriptori, tant en el sentit d'un lloc on hom escrivia els rotlles com en el d'una tradició d'escribes que ensenyava a preparar i escriure rotlles. Les convencions dels escribes d'aquest escriptori eren curioses. Per què, per exemple, l'escriptura evolucionà tan ràpidament en aquest escriptori? Hom s'inclinaria a pensar que un escriptori situat en un lloc tan aïllat havia de ser fortament conservador, però, pel que sembla, no era així. Com eren transmeses les convencions dels escribes? La majoria d'aquestes qüestions fonamentals no s'han plantejat mai encara. Vegeu-ne, tanmateix, algunes observacions pertinents a M. O. WISE, «Accidents and accidence: A scribal view of the linguistic datings of the Aramaic scrolls from Qumran», en ídem, *Thunder in gemini and other essays on the history, language, and literature of Second Temple Palestine*, Sheffield, JSOT, 1994, p. 103-151.

prendre-ho com una lliçó d'humilitat— que poguessin aixecar un edifici literari tan magnífic sobre uns fonaments tan rústecs.

Títol original: «How did the Rabbis learn Hebrew?», en W. Horbury (ed.), *Hebrew study from Ezra to Ben-Yehuda*, Edimburg, T&T Clark, 1999, p. 71-89.

Traduït de l'anglès per Enric Adzet

APÈNDIX A

GÈNESI 1,1-3. TEXT PARAL·LEL HEBREU I ARAMEU

Gn 1,1. Text masorètic:	בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ
Gn 1,1. Targum:	בקדמין ברא יוי ית שמיא וית ארעא
Gn 1,2. Text masorètic:	והארץ היתה תהו ובהו וחשך על־פני תהום ורוח אלהים מרחפת על־פני המים
Gn 1,2. Targum:	וארעא הות צדיא ורוקניא וחשוכא על־אפי תהומא ורוחא מן־קדם יוי מנשבא מתנשבא על־אפי מיא
Gn 1,3. Text masorètic:	יאמר אלהים יהי אור ויהי־אור
Gn 1,3. Targum:	ואמר יוי יהי נהורא והוה נהורא

APÈNDIX B

GÈNESI 1,1-3. TEXT HEBREU I ARAMEU EN PARAL·LEL FRASE A FRASE

Text masorètic	Targum Onqelós
בראשית	בקדמין
ברא אלהים	ברא יוי
את השמים	ית שמיא
ואת הארץ	וית ארעא
והארץ	וארעא
היתה תהו ובהו	הות צדיא ורוקניא
וחשך	וחשוכא
על־פני תהום	על־אפי תהומא
ורוח אלהים	ורוחא מן־קדם יוי
מרחפת	מנשבא
על־פני המים	על־אפי מיא
יאמר אלהים	ואמר יוי
יהי אור	יהי נהורא
ויהי־אור	והוה נהורא

APÈNDIX C

VIRGILI, *ENEIDA* I,235-243. LLATÍ I GREC EN PARAL·LEL FRASE A FRASE

hinc	απο τουτων
fore ductores	εσεσθαι ηγεμωνες
revocato	ανακληθεντος
a sanguine Teucrici,	απο ονοματος του Τευκρου
qui mare	οιτινες την θαλασσαν
qui terras	οιτινες χωρας
omni dicione	μια εν εξουσια
tenerunt	κατεξουσιν
pollicitus	επηγγιλω
quae te genitor	τις σε γνωμη
sententia	ω γεννητωρ στεφει
vertit hoc equidem	τουτω μεν ουν
occasum Troiae	την συμφοραν της Τροιας
tristesque ruinas	και τλημονας συμπτωσεις
solabar fatis	παρεμυθουμεν μοιραις
contraria	ταω εναντιας
fasta rependens	μοιρας αντισταθμωμενη
nunc eadem	νυν η αυτη
fortuna viros	τοιχη τοις ανδρασι
tot casibus	τοσαυταις συμφοραις
actos insequitur	ελασθεντας επεται
quem das finem	ποιον διδως τελος
rex magne laborum	βασιλευ μεγαστε ποιων
Antenor potuit	Αντηνωρ ηδυνατο
mediis elapsus	εν μεσων ολσθανων
Achivis	των Αχεων
Illuricos	εις τους Ευλλυρικους

APÈNDIX D

VIRGILI, *ENEIDA* I, 598-603. LLATÍ I GREC EN PARAL·LEL FRASE A FRASE

Quae nos, relliquias Danaum, terraeque marisque
 Omnibus exhaustos iam casibus, omnium egenos
 Urbe domo socias, grates persolvere dignas
 Non opis est nostrae, Dido, nec quicquid ubique est
 Gentis Dardaniae, magnum quae sparsa per orbem.
 Di tibi, si qua pios respectant numina, si quid

Ητις ημας, τα λειψανα των Ελληνων, της τε γης και της θαλασσης
 Πασαις εξαντληθεντας ηδη συμφοραις, παντων ενδεης
 Τη πολει τω οικω εταιροποιεις, χαριτας διευλυτησαι αξιας
 Ου της περιουσιας εστιν της ημετερας, ω Διδω, ουτε οτι δηποτουν και οπο δηποτε
 εστιν
 Του εθνους της Τροιας, τον μεγαν ητις διεσπαρται ανα τον κυκλον
 Οι θεοι σοι, ει τινα τους ευσεβεις εφορωσιν θεια, ει τι

APÈNDIX E

GÈNESI 1,1-3. TEXT HEBREU I TRADUCCIÓ GREGA D'ÀQUILA
 EN PARAL·LEL FRASE A FRASE

εν κεφαλαιω	בראשית
εκτισεν ο θεος	ברא אלהים
συν τον ουρανον	את השמים
και συν την γην	ואת הארץ
η δε γη	והארץ
εγενετο αργον και αδιακριτον	היתה תהו ובהו
και σκοτος	וחשך
επι προσωπον αβυσσου	על־פני תהום
και πνευμα θεου	ורוח אלהים
επιφερομενον	מרחפת
επι προσωπον υδατων	על־פני המים
[και ειπεν ο θεος]	יאמר אלהים
γενεσθω φως	יהי אור
και εγενετο φως	ויהי־אור